

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA QO'L HARAKATI FE'LLARINING SEMANTIKASI

*Boboyarova Dilrabo Faxritdinovna,
Navoiy Davlat Pedagogika institute*

Annotatsiya: maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi harakat fe'llarining semantik masalalari, qo'l harakati fe'llarining o'ziga xos xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, ingliz va o'zbek tillari harakati fe'llining qiyosiy taqlili bu semantik jihatdan aniq ko'rsatadigan, ayniqsa tegisqli mikropolning makonida amalga oshiriladi harakat fe'llarining parametrlari, shuningdek, ma'no qirralari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: qo'l harakati fe'llarining semantikasi, harakat fe'llari, ingliz tilidagi fe'llar, o'zbek tilidagi harakat fe'llari, semantika.

СЕМАНТИКА ГЛАГОЛОВ ДВИЖЕНИЯ РУК В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Бобоярова Дилрабо Фахритдиновна,
Навоийский государственный педагогический институт*

Аннотация: В статье рассматриваются семантические вопросы глаголов действия в английском и узбекском языках, особенности глаголов действия руки. В то же время сравнительный анализ глагола действия английского и узбекского языков проводится в пространстве соответствующего микрополя, особенно в тех, которые семантически ясно показывают параметры глаголов действия, а также размышляют о гранях значения.

Ключевые слова: семантика глаголов движения руки, глаголы действия, глаголы английского языка, глаголы действия узбекского языка, семантика.

SEMANTICS OF HAND MOVEMENT VERBS IN UZBEK AND ENGLISH

*Boboyarova Dilrabo Fakhritdinovna,
Navoi State Pedagogical Institute*

Abstract: The article discusses the semantic issues of action verbs in English and Uzbek, the features of hand action verbs. At the same time, a comparative analysis of the action verb of the English and Uzbek languages is carried out in the space of the corresponding micropole, especially in those that semantically clearly show the parameters of the action verbs, as well as reflect on the facets of meaning.

Keywords: semantics of verbs of hand movement, verbs of action, verbs of the English language, verbs of action of the Uzbek language, semantics.

Kirish. Tilshunoslikda fe'llar, xususan, harakat fe'llari atroflicha o'rganilgan, shuningdek, uning semantikasi, oyoq va qo'l harakati bilan bog'liq ma'nolar taqlil qilingan. Jumladan, G'.Mirsanovning ta'kidlashiga ko'ra yurish harakati lingvistik tushuncha bo'lib, u subyektning muayyan makonda oyoqlar yoki transport vositalari yordamida amalga oshiradigan harakatini ifodalash uchun qo'llaniladi (1, 39). Subyektning shunday harakatini aks ettiruvchi fe'llar tilshunoslikda yurish-harakat fe'llari deb ataladi. Har bir fe'l u qanday harakatni ifodalashidan qat'iy nazar, o'zining leksik ma'nosiga egadir.

O. E. Mavlonberdiyevaning fikricha, so'zning leksik ma'nosi tilga bog'liq bo'lmagan borliq bilan o'zaro chambarchas bog'liqlikda bo'lib, u ikki ko'rinishda bo'ladi:

1) signifikativ ma'no,

2) denotativ ma'no. Har bir harakat fe'li leksemasi boshqa fe'llardan denotativ ma'nosi orqali farqlanadi, hamda ular signifikativ ma'no doirasida birlashadi. So'zlarning ma'no jihatidan bunday bog'langanligi bitta tematik guruhni, bitta semantik maydonni tashkil etadi. Olimaning ushbu qarashlari yurish-harakat fe'llari doirasiga ham mos keladi. Xuddi shunday, yurish-harakat fe'llari ham fe'l leksemasi tizimida o'ziga xos semantik maydonni tashkil etib, barcha yurish-harakat fe'llari mazkur leksik-semantik maydon doirasida birlashadi. Tilimizda mavjud bo'lgan fe'llarni semantik jihatdan chuqur o'rganishda ularni har tomonlama tasniflash maqsadga muvofiqdir. Jumladan, leksik-semantik, aksional tasnif shular jumlasidandir. Mazkur maqolamizda o'zbek tilidagi yurish-harakat fe'llarining aksional semantikasini aniqlash maqsadida, biz ularni aksional jihatdan guruqlarga ajratamiz. Fe'llarning aksional

semantikasini aniqlashda ularni chegaralanganlik, chegaralanmaganlik, limitativ neytrallik guruqlariga ajratish muhimdir, chunki bunday tasnif fe'l semantikasini yanada chuqurroq taqlil qilish uchun katta yordam beradi. Shu o'rinda, aksional tasnif tushunchasiga izoh berish o'rinlidir. E. V. Paduchevaning ta'kidlashicha, aksional tasnif – bu jonli va rivojlanuvchi sohadir.

Shu ma'noda o'zbek va ingliz tillarida qo'l harakati fe'llari ham tizimli o'rganishni taqozo qiladi. Jahon tilshunosligida fe'llarni aksional jihatdan tasniflash ilk bora L. Vendler tomonidan amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik (Melig, Buligina, Maslov, Rizayev, Raxmankulova, Xolod, Mirsanov)lar tomonidan ham amalga oshirilgan. Mazkur masalani turkiy tillar, xususan, o'zbek tili doirasida o'rganadigan bo'lsak, dastavval ushbu muammoning o'rganilish tarixiga nazar solish maqsadga muvofiqdir. Turkiy tillarda morfologikgrammatik tus kategoriyasining mavjud emasligi haqidagi fikr o'z tasdig'ini topgunga qadar, turkiy tillardagi fe'llarning chegaralanganlik ma'nosi tugallangan tus hamda chegaralanmaganlik esa tugallanmagan tus sifatida qabul qilinardi.

A. Muminovning fikricha, yurish-harakat fe'llarini aksional guruqlarga ajratganda, bir necha leksiksemantik guruhni bir aksional guruhga birlashtirish mumkin.

Xususan, yurish-harakat fe'llarining chegaralanganlik/chegaralanmaganlik guruqlarga ajratilishida yo'nalish ma'nosiga ega yoki ega emasligiga e'tibor qaratiladi. Shu bois, yurish-harakat fe'llarini quyidagi aksional guruqlarga ajratamiz: 1) chegaralangan; 2) chegaralanmagan; 3) ikki aksional xususiyatli yurish-harakat fe'llari. Chegaralanganlik semantikasiga mansub yurish-harakat fe'llarini yana o'z navbatida bir necha kichik guruhchalarga ajratish mumkin: a) subyekt yoki obyekt tomon yo'nalish ma'nosini ifodalovchi fe'llar: kelmoq, kirmoq, yaqinlashmoq, yetmoq, va b.; b) subyekt yoki obyektдан uzoqlashish ma'nosini ifodalovchi yurish-harakat fe'llari: ketmoq, chiqmoq, chekinmoq, uzoqlashmoq, yiroqlashmoq, qaytmoq fe'llari va yo'lga tushmoq, yo'lga chiqmoq, yo'l olmoq, yo'l solmoq, kabi qo'shma fe'llar. Lekin shuni aytib o'tish lozimki, yo'lga tushmoq, yo'lga chiqmoq, yo'l olmoq, yo'l solmoq qo'shma fe'llarini ham ob'yeqtdan uzoqlashish, ham obyektga yaqinlashish ma'nosini ifodalovchi fe'llar guruhiga kiritish mumkin.

Qo'l harakati fe'llarining semantikasi darajalanishga ham bevosita bog'lanadi. O.Bozorovning dissertatsiyasidagi «Grammatik sistemada darajalanish» bobida esa fe'llarning ma'noviy mundariyasi ko'lamlarida, fe'l kategoriyalari o'rtasida va funksional formalarida darajalanish hodisasini yoritib bergan. Unda fe'llarning ma'noviy ko'lamlarida, fe'l kategoriyalari va funksional formalaridagi darajalanish hodisasiga to'xtalib o'tgan. Fe'llar ma'noviy mundarija ko'lamlari bo'yicha tor- keng bo'lishida (jo'natmoq(bir kishi)-qo'zg'almoq (xalq); (urushmoq-urishmoq); harakatning holatga o'tib borishida: 1) sof harakat (uchmoq, yugurmoq) ^ harakat- holat (sevinmoq, uyg'onmoq) holat (qarimoq, qizarmoq) kabi darajalanisqlarga ega ekanligini ko'rsatgan qo'l harakati fe'llarida shu kabi ma'noviy darajalanish mavjud, bu borada maxsus tadqiqot olib borish zarur.

Qo'l harakati fe'llari ham xuddi shunday semantik ma'nolarni ifodalaydi. O'zbek tilidagi qo'l harakati fe'llari xususiyatiga ega fe'llar quyidagicha ko'rinish oladi:

a) so'zlovchi yoki obyektga yo'nalganlik fe'llari: silkitmoq, urmoq, ko'tarmoq, tushirmoq, qo'yimoq va b.

b) obyektдан “uzoqlashish” ma'nosini ifodalovchi yurish-harakat fe'llari: chertmoq, turtmoq, silamoq, chiqmoq, chekinmoq, uzoqlashmoq, yiroqlashmoq va yo'lga tushmoq, yo'lga chiqmoq, yo'l olmoq qo'shma fe'llari;

v) obyektдан “o'tish” ma'noli fe'llar: o'tmoq, oshmoq va b.

g) bir aktlilik fe'llari: chiqmoq, kirmoq;

2. Ikki aksional xususiyatli fe'llar guruhiga: a) subyektning makondagi harakatini bildiradigan fe'llar: yurmoq, suzmoq, uchmoq; b) intensiv harakatni bildiruvchi chopmoq, yugurmoq fe'llari;

3. Chegaralanmagan aksional semantikali yurish-harakat fe'llariga harakatning tarzini bildiradigan: a) yo'rg'alamoq, dikillamoq, emaklamoq va boshqalar; b) harakatning keng makondagi yo'nalishsiz harakati: daydimoq, kezmoq va boshqalar kiradi.

S.Maslov ta'kidlaganidek, fe'l vaqt davomida sodir bo'ladigan belgining, harakatning grammatik ahamiyatini ifodalaydigan so'z turkumi bo'lib hisoblanadi. Harakatning grammatik ahamiyatini keng ma'noda tushunish mumkin. U nafaqat harakat va tom ma'nodagi faoliyatni ifodalaydi, balki holatni va ma'lum bir predmet yoki shaxsning mavjudligini ko'rsatadi. Masalan:

A chair is a piece of furniture.

He wrote a letter.

He will soon recover.

Muhimi shundaki, fe'l o'zida ma'lum bir vaqt davomida sodir bo'ladigan harakatga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Bu xususiyatlar fe'lning shaxsli shakllarida (Finite) namoyon bo'ladi va shuning uchun ham fe'l shaxsli shakllarining sintaktik vazifasi gapda faqat kesim sifatida qo'llanilishdan iboratdir.

Fe'lning so'z o'zgartirish tizimi boshqa so'z turkumlariga qaraganda ancha boy va xilma-xildir. U nafaqat flektiv tillarga xos bo'lgan sintetik usulga ega, balki o'zakka formantlar qo'shilishi yoki analitik usulga ham egadir. Shuni ta'kidlash joizki, fe'l analitik shakllarga ega bo'lgan yagona so'z turkumi hisoblanadi. Fe'llarning so'z o'zgartiruvchi tizimiga alohida e'tibor qilsak, affiksatsiya usuli bilan yasaladigan suffiksli fe'llar ancha kamchilikni tashkil etishining va konversiya yo'li bilan yasaladigan qo'shma fe'llarning anchagina ko'pligining guvohi bo'lamiz.

Qo'l harakati bilan bog'liq fe'llarning semantikasini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

T/r Qo'l harakati fe'llarining semantikasi Misollar

1. Yo'nalish, ishorani ifodalovchi ko'rsatmoq, ko'tarmoq, tushirmoq
2. Holatni ifodalovchi artmoq, silamoq, berkitmoq,
3. Ogoqlantirish ma'nosini ifodalovchi chimchilamoq, chertmoq turtmoq,
4. Munosabatni ifodalovchi siqmoq, urmoq, quchmoq, itarmoq
5. Harakatni ifodalovchi olmoq, bermog'i, qo'yimoq, tasqlamoq
6. Kommunikativ munosabat ifodalovchi yozmoq, bitmoq, qo'l qo'yimoq

Qo'l harakati fe'llarining semantikasi iboralar, xalq maqollarida ham yaqqol ko'rinadi.

Masalan:

T/rIboralar tarkibida Maqollar tarkibida

1. qo'l bilan berib oyoq bilan yuqurmoq Qaroqchi qo'rqitib oladi, o'g'iri berkitib.
2. og'zing qami desa, qulog'ini ko'rsatmoq Olmoqning bermog'i bor.
3. Tutgan yerini kesmoq Ko'r tutganini qo'yimas, kar eshitganini

Xulosa sifatida aytish mumkinki, qo'l harakati fe'llari kontekstda turli ma'no semalarni ifodalab keladi. Dastlabki kuzatishlardan ma'lum bo'lib turobdiki, asosan, maqol va iboarlarda qo'l harakat fe'llari rang-barang ma'no ifoda qilmoqda. Keltirilgan fikrlar, misollarga tayanib aytish mumkinki, insonda qo'l asosiy a'zo bo'lgani bois u bilan bog'liq harakatni ifodalovchi fe'llar semantikasi ham keng qamrovlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирсанов Ф.К. Инглиз ва ўзбек тилларида юриш-харакат феълларининг акционал ва аспектиал хусусиятлари: Филол. фан. номз. дисс. — Самарқанд, 2009. — 155 б.
2. Насилов Д.М. Качественная аспектиальность в тюркских языках // Востоковедение. Вп. 12: Филологические исследования. — Л.,: 1986. — С. 53–59.
3. Muminova A. O. O'zbek tilida yurish-harakat fe'llarining aksional tasnifi//O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2022. — № 1 (42). — B. 47–56.